

Fra slagsmål til søksmål

Bøndernes forhold til retten i Norge på 1600- og 1700-tallet¹

af Erling Sandmo

Innledning:

Fra frihetskamp til forbrytelse

Sommeren 1649 reiste Hågen, som skulle tiltre i sin nye stilling som kapellan på Tynset, opp gjennom den lange Østerdalen i det indre norske østlandet. Veien gikk gjennom Rendalen, og kapellanen stanset for natten på gården Elvvaal. Der satte han seg på bakken utenfor huset og snakket med sin vert og navnebror Hågen Vestgaard. Bonden ble etterhvert ubehagelig og kom med mye "slem tale". Blant annet trakk han kapellanens prestestatus i tvil, og forlangte å få se kallsbrevet hans. "Dette er ikke et kallsbrev, det er et skambrev!", ropte Vestgaard, til stor fortørnelse for gjesten. "Betakk eder", sa kapellanen: "Jeg kan en gang komme til å legge hånden på ditt hode". "Ja, legger du den ikke på min rompe, skal du ikke legge den på mitt hode", svarte Vestgaard.

Akkurat da kom Vestgaards nabo Olav og sa til kapellanen at han kunne losjere hos ham, siden han "ikke måtte nyte fred" hos Hågen på Elvvaal. "Du kan dra hvor du vil! Dumme skjelm!" ropte Hågen til sin gjest, og dro ham etter håret opp fra bakken mens han kom med så mange skjellsord at vitnene slett ikke kunne huske dem da kapellanen reiste sak mot Hågen Vestgaard en tid senere.²

Vi vet ikke hvordan denne saken endte. Men tildragelsen er av et slag som har hatt en viss appell til norske historikere: Den spotske, stivbeinte, fremmedfiendtlige og autoritetsfornekten- de Hågen Vestgaard er en slags karikatur av den frie norske bonden. Tenker vi oss at den nye kapellanen som litt troskyldig gir fra seg kallsbrevet sitt er dansk – noe som er nokså sannsynlig – kan vi se en klassisk kultur-

Erling Sandmo, født 1963. Cand. philol. 1991, Universitetsstipendiat ved Universitetet i Oslo. Publisert bl.a. *Tingets tenkemåter: Kriminalitet og rettssaker i Rendalen 1763-97* (Oslo 1992), "Tingets tenkemåter: Kriminalitet og rettssaker i Rendalen 1763-97" i (Norsk) *Historisk tidsskrift* 2/1991, "Maktens beroligende blikk: Historiske teorier om sivilisering og disiplinering" i *Scandia* 1/1994, "Æren og ærekrenkelsen" i Kåre Tønnesson og Sølvi Sogner (red.), *Normer og sosial kontroll i Norden ca. 1550-1850. Domstolene i samspill med lokalsamfunnet* (Rapport II fra Det 22. nordiske historikermøte, Oslo 1994) og "Tapte horisonter: Om tidsforståelse og framtidvisjoner i Norge på 1600- og 1700-tallet" i *Arr. Idéhistorisk tidsskrift* 1/1995.

konflikt her, mellom den fattige, ukuelige nordmannen og den danske representanten for myndighetene.

Akkurat dette aspektet ved historisk kriminalitet har opptatt norske historikere lenge før feltet i seg selv ble et internasjonalt populært forskningsområde. Fordi konflikter med øvrighet og myndigheter så ofte var konflikter med dansker, er kriminaliteten nærmest en del av historien om vår kamp for selvstendighet. Det klassiske arbeidet i så måte er Halvdan Kohts *Norsk bondereising*, som analyserer bøndernes strid med øvrigheten som en klassekamp som leder fram til en endelig politisk seier.

Dette er kanskje det mest særegne ved Norge i kriminalitetshistorisk sammenheng. For oss lyser det av en del skikkelser som i andre nasjonale historier ville vært rene forbrytere. Setesdølene som slo fogden helt eller halvt ihjel mens han lå til sengs vintren 1540-41 og siden dro videre for å drepe “alle fogter ok lensmenn ok siden reise menig mann ok gaa all verden over”, er en slags helter i norsk historiografi.³ Deres og andres mer eller mindre politiske vold har vært legitim fordi den har rettet seg mot fiender av det norske. Slik er den i slekt med folkediktningen, som Halvdan Koht har skrevet om: “Det står reint som ein blodrøyk yver denne diktinga; men det er ikkje ein røyk som gjer livet myrkt og tungt, – tvert imot: det er lyst og

glede over striden ... I diktinga, likso vel som i livet, møter vi ein stridsvilje som gjev varsel om framtida”.⁴

Den nye kriminalitetshistoriske forskningen har stilt bondeopprør og -motstand i en annen sammenheng enn Kohts. Jørn Sandnes gjør dette feltet til en del av forbrytelsesens historie i tidlig-moderne tid – en fremmed analysemåte for eldre historikere, som Koht, for eksempel.⁵ Det gjenspeiler en svakere nasjonal og mer legalistisk orientering i norsk historie, og kanskje en mindre romantisk ånd. Den betraktningmåten deler Sandnes' bok med en serie nye studier, som alle på sin måte viser hvordan avnasjonaliseringen og avromantiseringen av de norske lovbruddene i eldre tid ikke har gjort dem mindre tiltrekkende. Historisk kriminalitet er blitt et eget felt, og et populært felt – som møtested for kultur-, mentalitets- og rettshistorie. Ut av dette feltet er det kommet en hel serie arbeider i løpet av de siste få årene.⁶ Noen av disse arbeidene danner grunnlaget for denne artikkelen. Jeg skal konsentrere meg om bondesamfunnets deltakelse i retten, sett gjennom to store forbrytelseskategorier, vold og tyverier. Innledningsvis skal jeg gjøre ganske kort rede for rettsvesenets historie på 1600- og 1700-tallet; deretter skisserer jeg noen teorier om kriminalitet og vold i historisk perspektiv. Så følger artikkelens hoveddel, analysen av volds- og tyverisakene, før jeg til slutt forsøker å fange inn essensen i det histo-

risk foranderlige forholdet mellom bondesamfunn og rettsvesen.

Rettsvesenet

Gjennom hele "vår" periode er tinget grunnfjellet i det norske rettssystemet. I byene hadde man byting, i bygdene bygdeting. Tingets opphav er ukjent, men vi finner tingene som kollektive fora i de eldste kildene vi har til norsk historie. De er med andre ord eldre enn staten selv.

I 1590 ble tingene gjort til fast førsteinstans i alle saker. På dette tidspunktet var tinget en rent lokal institusjon, hvor en rett av lokale menn, *lagretten*, dømte. Men for disse mennene – i all hovedsak bønder – var arbeidsbyrden stor, ansvaret tungt og loven uleselig: Fremdeles forholdt man seg til Magnus Lagabøtes landslov fra omkring 1280, og de færreste bønder hadde nok forutsetninger for å forstå loven og språket i den. Bare det å få tilgang til den må ha vært uhyre vanskelig.

Denne tungroddede og usikre domstolen var det altså som fikk førsteinstansstatus i 1590. Allerede året etter opprettet kong Christian IV *sorenskriver*-embetet for å bøte på den prekære rettssituasjonen. Det skulle finnes én sorenskriver i hvert sogn, med ansvar for å "skrive og undervise de sex Lagrettesmænd efter vort Brev".⁷ Fra først av var sorenskriveren altså en rettstjerner, en funksjonær som skulle gå de dømmende bøndene til hånd med sin

kompetanse som skriver og rettskynlig. I utgangspunktet hadde han altså ingen domsmyndighet; lagretten var fremdeles eneansvarlig for dommen.

*Laugrettismænd skulle dømme om alle de sager, som for dennem til tingstuffer eller steffnestuffer ere steffnd, eller andensteds, huor de bliffue lowlige tilkallit, vere sig om pendencieskraft, jordsøgning, gaarde oc landskyld: Dog skal ombudsmanden i store sager, som ere om liff eller lemmelestelse, og slige store reffselse, tilnæffne tolf laugrettismend, huilcke i slige sager, i laugmandens næruerelse ... dømme.*⁸

Relativt snart ble imidlertid sorenskriveren meddommer på tinget. I en forordning datert 23. oktober 1634 heter det at sorenskriveren skal forsegle dommen sammen med lagrettemennene og at han har det økonomiske hovedansvaret for dommen.⁹ Og i Christian den femtes lov, som trådte i kraft i 1688, er sorenskriveren ene-dommer i de fleste saker.

*Tillige med Sorenskriveren skal Retten besiddis af otte Lav-Rettis Mænd, som udi Odels og Ejendoms Tretter, samt Livs og Ære-Sager skulle alltid med Sorenskriveren dømme; Men i de andre Sager skulle de hossidde, som Vidne og til Vitterlighed om at hvis i Retten forrekommer, og da skal Sorenskriveren allene dømme ...*¹⁰

Med sorenskriveren kom myndighetene til lokalsamfunnet med en annen

tyngde enn før. Fra først av var det den lokale lensherren som pekte ut sorenskriveren, men etterhvert kom han til å være direkte knyttet til sentralmyndighetene i København. Og fra første stund av var han en utenforstående, utdannet – om enn i noe ujevn grad fra først av – mann fra en annen verden enn det lokalsamfunnet som møttes på tinget.¹¹

Fra først av var sorenskriverens oppgave bare å være skriver og rettskyndig veileder for lagrettemennene. Men fra 1634 var han formelt anerkjent som meddommer, og fra og med Christian Vs Norske Lov fra 1687 var sorenskriveren tingets enedommer. Lagmenne ble redusert til rettsvitner i de aller fleste sakene, selv om de formelt sett var sorenskriverens meddommere i livs- og æressaker – altså saker der straffen ville ramme den tiltaltes liv eller ære – og i odels- og eiendomstvister.¹² Hvor reell denne meddomsretten var utover på 1700-tallet, vet vi lite om.

Hovedlinjen i tingets historie på 1600- og 1700-tallet er likevel klar i det ytre. Ved inngangen til 1600-tallet var det en nesten autonom, lokal institusjon; utover på 1600-tallet ble denne domstolen trukket stadig tettere inn i den nasjonale rettspleien samtidig som den fikk stadig sterkere preg av å være en instans i et formalisert, statlig rettsapparat. Ved utgangen av den perioden vi tar for oss her, er bondesamfunnets egen innflytelse på rettspraksis ganske liten – tilsyne-

latende. Det kan se ut som om bygde-tinget har skiftet status fra å ha vært et selvstendig forum for lokal konflikthåndtering til å ha blitt et statskontrollert makt- og kontrollorgan.

Hvor dekkende denne oppsummeringen av tingets historie er, skal vi komme tilbake til mot slutten av denne artikkelen. Først skal vi se nærmere på hva vi vet om det tinget *gjorde* i “våre” to århundrer. Det skal vi gjøre ved å studere to forbrytelseskategorier, vold og tyveri. Først skal vi imidlertid se på noe av den teoretiske bakgrunnen historikere opererer med når de ser på lovbrudd gjennom lang tid.

Historiske teorier om kriminalitet

Volden er et av de klassiske problemfeltene for historikere og samfunns-teoretikere som har beskjeftiget seg med atferdsendring over tid, og i kriminalitetshistorisk sammenheng har voldsforbrytelsene vært et yndet område. Forskningen har i stor grad vært knyttet til to teorier – på litt ulike abstraksjonsnivåer, men med klart slektskap.

For det første har mye historisk litteratur knyttet an til diskusjonen omkring begrepet *sivilisering*. Teorien om en *siviliseringsprosess* stammer i vår sammenheng fra sosiologen Norbert Elias. Han hevdet at mennesket i Vesten gradvis har internalisert normer som hindrer spontane, affektive

handlinger – som vold typisk er. Bakgrunnen for denne prosessen er framveksten av en sterk sentralmakt i hvert land. Etterhvert som sentralmakten bekjempet sine rivaler, lokalt forankrede stormenn og krigere, innlemmet den dem i en hoffkultur. Tilgangen til politisk makt var nå basert på tilgang til hoffet og suksess der. Og suksess ved hoffet vinnes gjennom kontrollert atferd, gjennom kjennskap til etikette og kultur eller “siviliserthet”. Slik lærer eliten å bli “sivilisert”; først gjennom trusler om straff fra sentralmakten, siden gjennom selvkontroll. Fra eliten sprer siviliseringsprosessen seg så nedover i samfunnet.¹³

Det er vanskelig å overføre denne modellen til norske forhold. I vår periode fantes det ikke noen sentralmakt med den fysiske nærheten til befolkningen som Elias’ teori forutsetter. Heller ikke hadde vi noen norsk elite å snakke om, eller noe stort borgerskap som kunne formidle siviliseringen videre til “folket”.¹⁴ Likevel er teorien om siviliseringsprosessen blitt brukt som forklaring på den avtagende voldeligheten man har ment å kunne se i de norske rettskildene fra perioden 1500-1800. Det er lett å se at vi har for oss en historisk endringsprosess når vi studerer voldeligheten, men det kan være verdt bryet å diskutere om det er Elias’ modell som gir oss det beste grunnlaget for å forstå endringene.¹⁵

Den andre teorien jeg vil knytte til fellet volds og eiendoms kriminalitet er

den som er blitt hetende *de la violence au vol* – “fra vold til tyveri”. Denne teorien hevder at det i Vesteuropa som helhet skjedde en slags kriminalitetshistorisk overgang fra volds- til eiendoms kriminalitet i tiden mellom ca. 1500 og 1800. I store deler av Europa tyder kildematerialet på at dette er riktig – eller i det minste viser rettsprotokollene at rettsapparatet etterhvert bekymret seg stadig mindre om volden og stadig mer om tyveriene. Vi vet ikke om det betyr at det ble færre som slo og flere som stjal, eller om det betyr at staten etterhvert ble mer borgerlig og dermed først og fremst opptatt av å beskytte eiendomsretten. Dette er en manifestasjon av et grunnleggende problem for den kriminalitetshistoriske forskningen: Skyldes endringene i kildematerialet at forbrytelsesmønsteret endret seg eller at rettsapparatet fikk nye oppgaver og nye interesseområder? Det er et dilemma vi kan la ligge her, og overlate til kommende forskning å løse. For vi skal til 1600- og 1700-tallets Norge, og se på hvordan våre foreløpige teorier stemmer med det bildet av virkeligheten som rettsprotokollene presenterer oss for.

Norsk vold

Nordmennene later til å ha blitt fredeligere i århundrene fram mot 1800. De som har beskjeftiget seg med voldelighet i tidlig ny tid later til å være enige om at det har skjedd en “siviliseringsprosess”. Men i all hovedsak er denne tesen et postulat – foreløpig. Vi

vet nesten ingenting om hvilken plass volden hadde i bondesamfunnet eller i retten på 1700-tallet. Det er først og fremst 1600-tallet vi begynner å bli fortrolige med. De første små og lokale undersøkelser vi har av utviklingen på 1700-tallet støtter – i hvert fall tilsynelatende – opp under den følelsen vi hadde: Norge blir sivilisert.

Men hvordan skal vi måle graden av fredsommelighet? Det enkleste ville selvsagt være å telle rettsaker som knyttet seg til vold, og siden betrakte den fallende kurven vi ville kunne trekke gjennom 1600- og 1700-tallet. Imidlertid er det tvilsomt om det er så enkelt. Jeg har selv gjort en liten undersøkelse av voldssakene på tinget i Rendalen og regnet på saksmengdens utvikling over tid. Og det ser ut som om sakene blir *flere*, eller i det minste ikke færre. I hvert fall er det klart flere saker i andre halvdel av 1700-tallet enn det var i første del av 1600-tallet, på dette begrensede geografiske området. Med andre ord: Det er all grunn til å være forsiktig med å trekke generelle slutninger ut fra denne undersøkelsen. Men det er sannsynlig at forklaringene på denne uventede utviklingen er et ganske allment trekk ved 1700-tallets kultur.

Det er nemlig ganske ulike typer vold vi finner i rettsprotokollene fra begynnelsen av 1600- og slutten av 1700-tallet. Fra de protokollene som er bevart fra Østerdalen i perioden 1635-1658 finnes det ni voldssaker fra Rendalen.

Seks av dem – altså to tredeler – er av et slikt slag at vi i dag ville kalle volden grov: Den har ført til skade på offeret, og er oftest blitt utøvd med våpen. Denne fordelingen er usikker, siden tallene er så små. Går vi til større områder, finner vi at fordelingen mellom saker der volden har vært “grov” i betydningen ovenfor og der den har vært “mild” – altså utøvd med tørre never, uten at noen har fått fysiske mén av den – er ca. 50/50. Samlet sett utgjør voldssakene en stor del av de sakene i rettsprotokollene.

Når det gjelder slutten av 1700-tallet, har jeg altså bare tall fra Rendalen. Til gjengjeld er disse tallene atskillig større. I tidsrommet 1763-1797 ble det ført 688 saker for tinget i dette éne området. Av dem var bare 28, eller ca. 4%, knyttet til voldshandlinger. Av disse hadde igjen bare én eller to utspring i vold som hadde skadet offeret fysisk. Av de andre sakene er flere nesten besynderlig begivenhetsløse i det ytre. Et eksempel på det er det som foregikk mellom Embret Akselsen Bolstad og Helge Helgesen en søndagskveld på veien mellom gårdene Berset og Høgset våren 1763. De to var i følge med flere andre, og en av disse fortalte senere i retten at han hørte

at de begyndte at mundkives, samt saae, at Embret Axelsen i vrede tog Helge Helgesen i brystet, og at den siste faldt til jorden, men om Embret Axelsen ved det han greb Helge i brystet, stødte ham omkuld kand viidnet ikke sige ...

*Helge Helgesen sagde: At hand ej kunde falde omkuld af sig selv, uden ved det Embret Axelsen tog ham i brystet, saasom hand havde været til Alters samme dag, og ej drukket Brændeviin.*¹⁶

En sak som denne er knapt tenkelig på begynnelsen av 1600-tallet. For det første er den fysiske volden – om den i det hele tatt var der – i dette opptrinnet så bagatellmessig at det er usannsynlig at den ville ført til sak da. For det andre er Helges underlige argument for at han ikke kunne ha falt av seg selv, *fordi* han var edru – fordi det var søndag og han hadde vært til nattverd, et typisk 1700-tallsargument. Det er snirklete sofistisk, omstendelig logisk på en måte som er fremmed for det tidlige 1600-tallet.

Et enda mer outrert eksempel på dette finner vi i en ærekrenkelsessak fra 1788. Ole Jørgen Jørgenstuen reiste sak mot Hågen Svendsen Hole fordi Hågen skulle ha sagt at Ole “gikk som en skjelm”. Hågens prokurator hevdet i sitt forsvar at det ikke lå annet i denne formuleringen enn at Ole Jørgensen, “ligesom i almindelighed alle menesker, følgelig og skjælmerne deriblandt gaee paa 2 ben, men indstevnte har aldrig sagt at citanten [d.e. Ole] var en skjælm ... Der er altsaa intet ærerørigt i indstævntes tiltale”.¹⁷

Hågen ble frikjent – om ikke utelukkende takket være sin prokurator Erasmus Montanus-retorikk. Mitt poeng her er at forskjellen mellom det

tidlige 1600-tallets få, men graverende og det sene 1700-tallets mylder av “lette” voldssaker, gjenspeiler en dobbelt utvikling. For det første er den allmenne toleranseterskelen for fysisk voldsbruk blitt mye lavere i løpet av 150 år. Sensitiviteten er større; selv det letteste slag – eller som i Helge Helgesens tilfelle, *mistanken* om et slag – ender i rettsalen. For det andre er kompetansenivået på bygdetingene blitt atskillig høyere. Økt kunnskap om loven gjorde det lettere å benytte seg av rettsvesenet som middel i en konflikt, og denne muligheten ser vi bli brukt av Helge Helgesen og av Hågen Holes prokurator.

Skal vi sette store navn på disse to endringsprosessene, kan vi kalle den første “sivilisering” og den andre “opplysning”. Men ingen av betegnelsene er helt heldige. Begrepet “sivilisering” har sterke moralske føringer, og er etterhvert blitt knyttet stadig fastere til Norbert Elias teori om en helt spesifikk endring i europeisk historie. Det er en helt annen endring enn de forandringene som skjer i nordmenns opplevelse av fysisk vold på 1600- og 1700-tallet.¹⁸ “Opplysning” forstås vanligvis som et idéhistorisk fenomen, først og fremst knyttet til elitekultur, til vitenskap, boklig kultur og til kritisk politisk tenkning.¹⁹

Hva skal vi så kalle endringene? For å ta det siste begrepet først: “Opplysning” er et begrep det kan være godt å holde fast ved, også i studiet av bonde-

samfunnet i tidlig-moderne tid. Peter Aronsson har drøftet spørsmålet om bønder og opplysning med utgangspunkt i et av de eldste og mest berømte forsøkene på å definere hva opplysning var: Immanuel Kants, i artikkelen “Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?” fra 1784.²⁰ “Opplysning er det at mennesket trer ut av sin selvfor-skyldte umyndighet”, skriver Kant, og det er en definisjon vid nok til at vi på sett og vis kan passe inn bøndenes økte rettslige kompetanse – og gjort den meningsfull.²¹ De blir stadig dyktigere til å gjøre bruk av domstolen, en dyktighet som fordrer kunnskap, tekstanalytisk innsikt og formuleringsevne. Spennende er det at bøndenes stadig mer kompetente bruk av tinget vokser fram samtidig med at de i det ytre mister den formelle kontrollen over det. Lokalsamfunnets virtuose omgang med retten er tydeligst i en situasjon hvor bøndene har mistet så å si all sin gamle innflytelse over selve domsavsigelsen. Det er denne spesielle kompetansen: Evnen til å arbeide for egne interesser innenfor et gitt system, uten forsøk på å endre systemet, som kommer til definisjonen av “opplysning” dersom vi innlemmer bøndene på 1700-tallstinget i vårt perspektiv.²² Bondesamfunnets opplysning viser seg i praksis, i konkret handling – som vi ser den på tinget, for eksempel – og ikke i formulerte idéer.

Det Norbert Elias har kalt “sivilisering”, innebærer i stor grad at menneskene *internaliserer* konflikter i stadig større grad. Går vi ut fra det vi ville

kunne kalle en “kriminalstatistikk” for Rendalen, ser vi at det ikke er ubetinget enkelt å snakke om “internalisering”: Voldssakene er flere på slutten av 1700- enn på begynnelsen av 1600-tallet, ikke færre. Rett nok er de av en annen og mer forsiktig karakter, men både slagsmålene og de påfølgende rettssakene vitner om mennesker som ikke bet fiendskap i seg. Det er *formen* på konfliktene som har endret seg, ikke deres nærvær i det sosiale liv. Det er et åpent spørsmål om det kan kalles “sivilisering”. En mer nærliggende forklaring for meg er at fysisk voldsbruk blir et stadig mindre rasjonelt middel til konfliktløsning og statuskamp – og dermed også et mindre akseptert sosialt uttrykk. Samfunnet på 1700-tallet var hurtig i ferd med å bli mer komplisert i det daglige, og skriftlighet, forutsigbarhet og åpen formalitet ble stadig viktigere kulturelle trekk.

I den eldre bondekulturen var maktstrukturene i større grad enn senere samfunnsinterne. Status hvilte på ære og styrke vis á vis de andre medlemmene av lokalsamfunnet. Med stor-samfunnets inntog ble maktpyramiden en annen; status måtte nå sanksjoneres formelt for å kunne få feste. Og i det formelle rettsapparatet, som var den viktigste offentlige arenaen i bondesamfunnet, var det andre våpen enn knyttnever som var de mest effektive. 1700-tallet ble etterhvert argumentenes århundre. Det innebar ingen internalisering av konfliktene, men det gjorde at de eskalerte på en ny måte: Et

tilfeldig slag eller et ubetenksomt ord førte nå til at folk trakk hverandre for tinget, i stedet for å trekke kniven.

Voldens endrede karakter må ha hatt med en styrking av rettsvesenets og den formelle konfliktløsningens status å gjøre. Hva som igjen er bakgrunnen for denne utviklingen, er vi bare i ferd med å finne ut av. Men det virker klart at den må være en faktor bak den dobbelte utviklingen jeg mener å kunne se: En tendens til at flere voldssaker trekkes for tinget, samtidig som disse sakene i det ytre er “bagatellmessige” i forhold til de sakene som dominerer det tidlige 1600-tallets rettsprotokoller.

At konfliktene blir “formalisert” eller eskalerer på en mindre voldelig måte enn før, trenger ikke utelukke at det skjer en “sensitivisering” på samme tid. De få andre studiene som har vært gjort av voldens historie i Norge på 1600- og 1700-tallet *tyder* virkelig på at det blir mindre vold i samfunnet i løpet av disse århundrene. Dels går dette inntrykket fram av det forholdet at det blir færre saker som handler om grov vold, dels av at flere studier viser at det blir færre voldssaker på tinget i løpet av 1600-tallet.²³

Slik er det mye vi ikke vet om voldens utvikling i Norge på 1600- og 1700-tallet. Sakene forsvinner ikke, så nordmennene fortsatte å slå hverandre gjennom to hundre år. Men slagene blir mindre harde og viljen til å gå til retts sak større. Utviklingen har flere sider:

en høyere følsomhet vis á vis fysisk voldsbruk, men ingen angst for konflikt *per se*; en voksende kompetanse i bruken av rettsapparatet, men fremdeles et ampert og ærekjært dagligliv.

Slutten av 1600- og hele 1700-tallet var en tid da det gamle, egalitære bondesamfunnet på sett og vis gikk i oppløsning. Nye eiendomsstrukturer førte til polarisering og framveksten av nye, “proletære” grupper innenfor en verden hvor likheten hadde vært stor – først og fremst i Trøndelag og på Østlandet.²⁴ Det ville være rart om ikke denne utviklingen også ville nedfelle seg i konflikter og rettssaker. Dermed blir det fristende å avslutte denne skissen av voldens historie i bondesamfunnet med en tentativ, stor hypotese: I den relativt egalitære kulturen på begynnelsen av 1600-tallet finner vi et stort antall grove voldssaker. Med tiden blir aksepten for fysisk voldsbruk mindre og den rettslige kompetansen større, og vi finner færre grove og langt flere “milde” voldssaker i rettsprotokollene.²⁵ I løpet av tiden fra slutten av 1600-tallet blir samfunnet omkring retten stadig sterkere polarisert og gir rik grobunn for konflikter. Vi kan gjette på at disse faktorene til sammen kan ha gjort at voldssakene avtok midt på 1600-tallet og tiltok med polariseringen av samfunnet i den påfølgende tiden. Men vi vet ikke.

Norske tyverier

De fleste undersøkelser av tyverier i eldre norsk historie later foreløpig til å

være enige om at det er relativt få tyverisaker i norske rettssaler i denne perioden. Men der stanser også enigheten, og den er nokså begrenset: Den strekker seg ikke lenger enn til antagelsen om at det er få saker i Norge som helhet. Utover dette har tesen om den ærlige, men voldelige norske bonden måttet tåle flere nyanseringer.

Tesen er i utgangspunktet Jørn Sandnes',²⁶ "Tyveri var og ble lite vanlig", skriver han, og mener at dette skyldtes et "tabu-aktig" syn på tyveri.²⁷ Det resultatet har han fått støtte for for enkelte distrikters vedkommende – i hvert fall når det gjelder tyverisaker. I Agder utgjør disse sakene aldri mer enn 10% av den samlede saksmengden i regnskapene på 1600-tallet; i Christiania var tyverisakene få på slutten av 1600-tallet og i Rendalen sist på 1700-tallet utgjorde de under 2% av alle saker.²⁸ Men ikke alle har fulgt Sandnes når han slutter fra fraværet av tyverisaker til et fravær av tyverier. Margit Løyland konkluderer med at hele det store distriktet hun har gransket, var preget av små, oversiktlige bygdesamfunn der innbyggerne lett kunne kontrollere hverandre, og at tyveriet derfor var en sjelden forbrytelse. Men andre har problematisert Sandnes' bilde på forskjellige måter.

For det første viser det seg tvilsomt at tyverifrekvensen var like lav over hele landet. I sin bok om Ringsaker har Anna Tranberg vist at det ble reist langt flere tyverisaker der på slutten

av 1600- og i det meste av 1700-tallet enn i resten av landet. Fra ca. 1780 øker det relativt høye antallet tyverisaker ytterligere. Det var en klar sammenheng mellom nød og tyverifrekvens, og Tranberg viser hvordan den allmenne økningen i tyverisaker tidvis topper seg under korte dyrtidsperioder.²⁹ Det var altså ført og fremst de fattige som stjal – og de kan bare i en viss grad ha delt de svært sterke motforestillingene mot tyveriet som Sandnes skisserer. Det koster å ha tabuer. Men også andre, mer velstående grupper kunne stjele, og dermed synes Tranbergs undersøkelser å vise at det ikke eksisterer noe ukomplisert "norsk" tyverimønster.

For det andre er det ikke sikkert at det at det finnes få tyverisaker betyr at få tilfeller av det vi ville kalle tyverier førte til retts sak. Både før og etter Christian den femtes Norske Lov av 1687 åpnet lovverket for å føre "tyveri"-saker under andre betegnelser. Tidligere på 1600-tallet hadde man kunnet reise saker der anklagen dreide seg om å ha tyvlånt eller tatt ulovlig; senere kunne man velge å kalle tyveriet ran.³⁰ Ingen av disse to andre anklageformene hadde tyveriets strenge strafferamme. Paradoksalt nok gjorde det det mer attraktivt for de fornærmede i sakene å ty til dem.

Én ting er at dersom den dømte i en sak ikke kunne dekke saksomkostningene, sto den som hadde reist saken ansvarlig. Det gjorde det fristende

å reise tiltale for forbrytelser som ikke ble straffet så strengt, i og med at det fort kunne bli dyrt med strenge og ressurskrevende straffer.³¹ Noe annet er det at anklage om *tyveri* vanligvis medførte at myndighetene – ved futen – overtok ansvaret for saksførselen fra den fornærmede i saken.³² Det medførte i de fleste tilfeller at muligheten for et forlik falt bort; saken ville nå bli drevet til det falt en endelig dom. Dreide anklagen seg om *ran*, forble saken i den fornærmedes hender. Dermed kunne han når som helst avslutte den – og det ga den tiltalte i saken et sterkt insitament til å levere tilbake det han hadde tatt, og oppnå forlik. Det insitamentet var ikke til stede på samme måte i en tyverisak.

Endelig er det rimelig å tenke seg at folk i små, tette lokalsamfunn ikke ønsket å stigmatisere mer enn nødvendig, selv i de tilfellene der man følte seg tvunget til å gå til rettssaker. Livet gikk videre etter rettssaken, og bare helt unntaksvis ville noen være tjent med at et medlem av lokalsamfunnet ville vært gjort æreløs og fattig.³³

De studiene som finnes av tyveri/ran-problematikken peker i retning av at tyverisaker typisk ble reist av relativt velstående mot fattige og sosialt marginale mennesker – med andre ord av folk som kunne betale, mot dem som i utgangspunktet hadde svak sosial tilhørighet.³⁴

I min egen undersøkelse av Rendalen fant jeg 23 saker som gjaldt ran eller tilsvarende og bare fire tyverier. Ser vi nærmere på dem, byr de på mange eksempler på strategisk saksførsel og høy rettslig kompetanse hos de lokale aktørene. Det mest slående eksempelet jeg har funnet på slik bruk av retten, er enestående på flere måter. For det første er det sjeldent fordi den tiltalte i saken er en bonde og et fast, etablert medlem av lokalsamfunnet i Rendalen. For det andre er målet for taktikken uvanlig: I dette tilfellet blir det reist tyverisak – ikke ranssak, som man ville vente seg i en sammenheng som denne – og saksførselen blir overtatt av futen. Men hensikten for de fornærmede i saken er likevel ikke dom, bare en sterk advarsel. Den hensikten oppnår man på tvers av måten rettsvesenet er ment å fungere på, og den blir oppnådd ved hjelp av disiplinert samhandling både mot den tiltalte og mot domstolen.

Den tiltalte var Tollef Olsen Nordre Undset, som var stevnet sammen med sin hustru Brynild Helgesdatter høsten 1780.

Det sentrale vitnemålet i første del av prosessen mot Tollef og hans kone kom fra Giermund Pedersen Nordre Undset:

... een Aften udi næstafvigte Vaar ... kom Ole Pedersen Findstads tiæneste Dreng hen til Undset Gaardene, tilligemed een anden u-stævnt, og denne berættede, at der var stiaalet høe paa

Ole Pedersens Sæter; De havde seet Spor efter den som havde taget høet, men Sporene var blevne borte for dem igien, bad derfor Vidnet med fl. at følge sig op i Marcken for at leede derefter, hvilket og skeede, og da de vare komne op i Marcken, omtrent een Fierding Vejs fra Gaarden, fandt de 1 Par Skie, 1 Mad Sæck, 1 Kiælcke med lidet høe paa og 1 Mejs, hvilket alt de bragte med til Undset Gaarden; og som de icke veedste, hvem samme tilhørte; Saa gick de omkring og spurgde, efter Ejermanden dertil; Tilsidst kom de til Tollef Olsen nordre Undset; Denne nægtede først, at være Ejer af de fundne Sager; Men da bemeldte u-stevnte sagde, at de da maatte gaae derfra hen paa et andet Stæd, sagde Tollef Olsen, at de icke skulle gaae Længere derfor, hand maatte tilstaae, at Sagerne vare ham tilhørende, og at hand havde været i Ole Pedersen Findstads Sæter og borttaget det høe, som laae paa Kiælcken, uden Ole Pedersens Viidend eller Villie, og Lovede at hand skulle fornøye Ejeren derfor saa snart hand fik tale med ham derom, Og tilstod Tollef Olsens hustrue, at hun een Morgen tiilig havde været borte og borttaget noget lidet i een Sæck af det høe, som laae paa bemældte Kiælcke, Men om hun veedste, hvor det var kommen fra, derom veed Viidnet icke³⁵.

Etter Giermunds vitnemål tilføyde Tollef at “Nøden gjør det, som icke Lysten gjør”. Utover i prosessen ble det klart at det var en rekke menn til stede hjemme hos Tollef denne kvelden. Det

ble ført elleve vitner, som alle var med under ransakningen. Flere av dem fortalte at Tollef tilstod også å ha stjålet andre ting: tre planker fra sin bror, høy fra Jon Haagensen Undset, et ugarvet kuskin og en hengelås. Imidlertid ville ingen – til tross for aktors protester – anklage Tollef for disse tyveriene, og Tollef selv sa at han trakk tilbake enhver tilståelse han måtte ha kommet med, for

Den Frygt, som bemestrede ham ... da saa mange Folk sildig paa Aftenen og ved Sænge Tiid, kom udj hands Huus, og tillagde ham det paastevnte Tyverie, satte ham reent uden for sig selv, hvilket gjorde, at hand afgav tilstaaelse om, alt hvad disse efterspurgte, tvertimod Sandhed³⁶.

Etter dette var det oppstått en situasjon der aktoratet var avskåret fra å forfølge saken videre. Det forelå ingen tilståelse og ingen anklage. Dessuten var vitnemålene formet slik at ingen av dem overlappet hverandre: En rekke vitner hadde hørt at Tollef hadde tilstått å ha begått ett tyveri, men ikke i noe tilfelle kunne flere vitner si at de hadde hørt ham tilstå det samme. Dermed ble ikke lovens krav om to overensstemmende vitnemål tilfredsstilt, og i domsavgiselsen ble Tollef frifunnet.

Saken mot Tollef Olsen demonstrerer hvor langt ut i en offentlig rettsprosess de lokale aktørene faktisk kunne styre det som skjedde. Ved hjelp av en sin strategiske vitnemålsavgivelse

fikk de fornærmede i saken offentliggjort det som var skjedd, men de ga ikke retten noen anledning til å felle noen dom over Tollef Olsen. Det ser ut til å være to motstridende interesser hos de fornærmede som spiller inn og lar saken munne ut i en tilsynelatende uavklarethet. På den ene side ligger ønsket om å ramme en mann som gjentatte ganger har stjålet fra sine naboer og slektninger, og som attpåtil viser seg å ville gå fra alle tidligere innrømmelser når saken kommer for retten; på den annen ligger gruppe- og slektssolidariteten. Gjennom den spesielle saksførselen fikk Tollef en kraftig og ydmykende advarsel, ved at de han hadde bestjålet reddet ham ut av en situasjon han selv sto maktesløs overfor – og der all hans eiendom og hele hans sosiale tilhørighet sto på spill.

Rans- og tyverisakene viser altså hvor virtuose medlemmene av bondesamfunnet kunne være i sin omgang med lov og rett. Det at de hadde denne kompetansen, kan være med på å forklare hvorfor vi finner så få dommer for tyveri i de norske rettskildene. Kanskje er det slik at det ikke først og fremst er en spesiell holdning til tyveri og eiendom som preger nordmennene, men en spesiell holdning til retten?

Det er imidlertid vanskelig å si noe om hvorvidt dette kriminalitetsmønsteret – som forøvrig er nordisk mer enn norsk – kan forklares gjennom bruken av mulighetene i rettsapparatet. Foreløpig har vi ingen internasjonale kom-

parative arbeider som kan fortelle oss om hvordan mulighetene for å sjonglere med ulike påtaler og anklagemåter var i andre land. Det som ser ut til å være tilfelle, er uansett at tyverifrekvensene i øvrige europeiske land har vært høyere enn i Norden. Vi vet ikke hvorfor, men kanskje finnes en del av svaret i lokalsamfunnets holdninger til rettsapparatet og dets muligheter til å styre saksgangen.

Nederlag vendt til seier

Det jeg har fokusert på her, er et av de mest slående trekkene ved bondesamfunnets forhold til rettsvesenet på 1600- og 1700-tallet: folkets vilje og evne til å delta aktivt i retten. Det er et gjennomgående trekk, men deltakelsen antar skiftende former gjennom 1600- og 1700-tallet. Vi har sett at ved inngangen til 1600-tallet var bøndene selv de eneste dommerne på bygdetingene, og at de var forpliktet til å avsi dom i alle de sakene som ble lagt foran dem. Samtidig er dette det tidspunktet da sorenskriveren, myndighetenes faste representant kommer inn på tinget. Og hans inntreden skyldes bøndenes dårlige skjøtsel av den domstolen de besitter. Både beslutningen om at bygdetingene *skulle* dømme i alle saker og opprettelsen av sorenskriverembetet hadde bakgrunn i signaler Kongen hadde fått om at bøndene på tinget unndro seg sine plikter som lagrettemenn, forhalte sakene og sendte dem fra seg om de kunne. De var redde for sitt ansvar og ukyndige i loven. I for-

ordningen av 16. august 1590 heter det at når bøndene leverer sine rettsdokumenter til lagmannen,

da findes derudi at være inddragen undertiden Tiltale og ingen Gjensvar; undertiden hverken Tiltale eller Gjensvar; befindes og undertiden ikke uden den ene Parts Breve, undertiden og slet ingen af Parternes Breve udi samme eders Dom inddragen, men aleneste nogen faa løse Ord og Beretning, I tilsammen drager; saa at den Sag, som dog i sig selv er undertiden rigtig og klar nok, forblande og forvilde I saa, at naar den kommer ind for Lagmanden, synes den ganske mørk og dunkelhaf-tig at være formedelst saadanne urigtige og sammenviklede Domme, som ingen Breve eller rigtig Besked findes at være inddragen, saa Sagen da først af ny maa repeteres og begyndes ...³⁷

Dette er den paradoksale situasjonen like før 1600: Tingenes makt og bøndenes makt på tinget er på sitt høyeste, samtidig som bøndenes rettslige kompetansenivå er ødeleggende lavt. I løpet av de to følgende århundrene blir dette forholdet snudd på hodet. Ved slutten av 1700-tallet er bøndenes formelle innflytelse på tinget redusert til det nesten usynlige. De er nå bisit-tere, vitner, sandpåstrøere ved soren-skriverens side. Men den rettslige kompetansen og interessen for å delta på tinget er av en helt annen størrelsesorden enn to hundre år tidligere. Det har vi sett gjennom endringen av voldssakene og gjennom lokalsamfun-

nets sofistikerte bruk av rettsapparatet i tyveri- og ranssakene. Vi ser andre aspekter ved den samme prosessen, denne bondesamfunnets opplysnings-tid, på de stadig flere områdene hvor bøndene deltar i det offentlige liv: fat-tig- og skolekommisjonene, i skrivin-gen av supplikker og så videre.

Det som skjedde på tinget, var at bon-desamfunnet måtte gi fra seg den for-melle styringen, parallelt med at deres praktiske innflytelse vokste tilsvaren-de. Man kan si at det samme gjelder for de norske bøndene som for india-nerne i de spanske amerikanske besittelsene som Michel de Certeau har skrevet om:

de vendte om på [lovene], ikke ved å avvise eller forandre dem, men ved å bruke dem med hensikter eller for-ståelsesmåter som var fremmede for det systemet de ikke kunne annet enn å akseptere. De var de andre innenfor den koloniseringen som ytre sett hadde assimilert dem; deres bruk av den do-minerende sosiale orden avskar dens makt, som de ikke hadde muligheter til å utfordre; de unnslopp den uten å forlate den.³⁸

Et tilsynelatende stort politisk nederlag kan altså vendes til en lang rekke små seire i det daglige. For visst kan man si at domstolene i det gamle samfunnet var deler av myndighetenes maktap-parat, men det var et maktapparat som i stadig større grad lot seg styre nedenfra, usynlig, av bøndenes hender.

NOTER:

1. Takk til Sølvi Sogner og Hilde Sandvik for lesning og kommentarer.
2. Tingbøker for Solør og Østerdalen bd. 3, s. 45f, 8. august 1649.
3. Etter Halvdan Koht, *Norsk bondereising* (1926, her Oslo 1975), s. 70.
4. Ibid. s. 37.
5. Jørn Sandnes, *Kniven, ølet og æren: Kriminalitet og samfunn i Norge på 1500-og 1600-tallet* (Oslo 1990), s. 92ff.
6. Se for eksempel Anne Aune, *Avkriminalisering av leiermål. Ein studie av lov og rettspraksis i leiermålssaker i Nedre Telemark sorenskriveri 1727-1797* (Oslo 1994); Bodil Chr. Erichsen, *Kriminalitet og rettsvesen i Kristiania på slutten av 1600-tallet* (Oslo 1993); Torleif Hansen, *Bergen lagting som straffedomstol i appellsaker 1702-1737. En undersøkelse av appellordningen og rettspraksis*; Margit Løyland, *Slagsmål, leiermål og bøtlagte egder 1600-1700* (Oslo 1992) Erling Sandmo, *Tingets tenkemåter. Kriminalitet og rettssaker i Rendalen, 1763-97* (Oslo 1992); Jørn Sandnes (se note 5); Hilde Sandvik, "Umyndige" kvinner i handel og håndverk. *Kvinner i bynæringer i Christiania i siste halvdel av 1700-tallet* (Oslo 1992); Marit Slyngstad, *Ulydighet og straff. Intensjoner og praksis i statsmaktens bekjempelse av fattigdomsproblemet. En undersøkelse med utgangspunkt i tukthusforordningen av 2. desember 1741 og de innsatte lemmer ved Christiania tugthus i perioden 1741-63*; Kari Telste, *Mellom liv og lov. Kontroll av seksualitet i Ringerike og Hallingdal 1652-1710*; Harriet Marie Terjesen, *Blodskam og leiermål i forbudne ledd. En studie med utgangspunkt i kilder fra Rogaland i tidsperioden 1602-1659/61* (Oslo 1994), flere upubliserte hovedoppgaver – flere er under arbeid – og en rekke artikler. Se videre bibliografiene i Hans Eyvind Næss (red.), *For rett og rettferdighet i 400 år. Sorenskriverne i Norge 1591-1991* (Stavanger 1991) og Kåre Tønnesson og Sølvi Sogner (red.), *Normer og sosialkontroll i Norden ca. 1550-1850. Domstolene i samspill med lokalsamfunnet* (Rapport II fra Det 22. nordiske historikermøte, Oslo 1994).
7. *Norske Rigsregistranter* III, s. 201.
8. *Kong Christian den fjerdes Norske Lovbog* (1604): 1-7.
9. *Norske Rigsregistranter* VI, s. 699ff.
10. *Kong Christian den femtes Norske Lov* (1687) 1-7-1.
11. Se Hans Eyvind Næss (red.), *For rett og rettferdighet i 400 år. Sorenskriverne i Norge 1591-1991* (Stavanger 1991), s. 23ff. og Sverre Bagge og Knut Mykland, *Norge i dansketiden 1380-1814* (Drammen 1989), særlig s. 159.
12. Rolf Fladby, Steinar Imsen, Harald Winge (red.), *Norsk historisk leksikon* (Oslo 1974), s. 312ff.
13. Norbert Elias, *Über den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen* (1939). Utgaven jeg bruker her er den svenske oversettelsen i to bind: *Sedernas historia* (Sth. 1989) og *Från svärdet till plikten. Samhällets förvandlingar* (Sth. 1991).
14. Jfr. Erling Sandmo, "Maktens beroligende blick: Historiske teorier om sivilisering og disiplinering", *Scandia* 1/1994, særlig s. 31ff.
15. Se f. eks. Jørn Sandnes (se note 5), s. 84 og 118.

16. Tingbøker for Solør og Østerdalen, bd. 1, fol. 16B.
17. Ibid., bd. 7, fol. 52B.
18. Om problemene ved å anvende Elias' siviliseringsteori på nordisk historie, se f. eks. Sandmo 1994 (se note 14).
19. Jfr. f.eks. Norman Hampson, *The Enlightenment* (London 1968 og senere) og Tore Frängsmyr, *Sökandet efter upplysningen. Et essä om 1700-talets svenska kulturdebatt* (Wiken 1993).
20. Artikkelen sto opprinnelig i *Berlinische Monatsschrift* i desember 1784. Den finnes bl.a. på svensk i en utmerket samling tekster om opplysningsbegrepet: Brutus Östling (red.), *Vad är upplysning?* (Sth. 1989 og senere).
21. Se Peter Aronsson, "Bönderna och upplysningen: En historia med förhinder?", *Utgången* 2 (Lund 1993), s. 20-33.
22. Den mest interessante teoretiseringen av denne formen for kompetanse er kanskje Michel de Certeau, *The Practice of Everyday Life* (Berkeley 1984).
23. Se f. eks. Løyland (se note 6), s. 45, 69; Oddvar Natvik, *Brotsatferd i Sogn og Sunnfjord på 1600-talet. Brotsstrukturar i dei to bygdelaga ut frå sakfalls-listene* (Upublisert hovedoppgave, Oslo høsten 1989), s. 58ff.; Jørn Sandnes (se note 5), s. 64ff. Felles for disse undersøkelsene er at de først og fremst bygger på regnskapskilder, og dermed vanskelig kan fange opp nyansene i den kvalitative endringen i volden på 1600-tallet.
24. Se f.eks. Ståle Dyrvik, Anders Bjarne Fossen, Tore Grønlie, Edgar Hovland, Helge Nordvik og Stein Tveite, *Norsk økonomisk historie 1500-1970 I: 1500-1800* (Universitetsforlaget 1979), 184ff. og Sølvi Sogner, "Hva betydde overgangen til selveie for endringene i den sosiale struktur i det norske bondesamfunn på 1700-tallet?" i Steinar Imsen og Steinar Supphellen, (red.), *Studier i Norsk historie 1537 - ca. 1800: Tvillingriket 1660 - ca. 1800 (Norske historikere i utvalg VIII)* (Universitetsforlaget 1984), s. 223-247.
25. Se f.eks. Løyland (se note 6), s. 55ff.
26. Sandnes (se note 5), s. 85ff.
27. Ibid., s. 87.
28. Løyland (se note 6), s. 105; Erichsen (se note 6), s. 127; Sandmo 1994 (se note 14), s. 50.
29. Anna Tranberg, *Ringsakboka III: Korn og Klaseskille 1660-1840* (Brumunddal 1993), s. 229ff.
30. "Ran" har her ikke den moderne betydningen "overfall i vinnings hensikt". I eldre tid ligger motsetningen mellom tyveri og ran i ranets åpenlyse karakter. Ransmannen skjuler ikke at han tar det som ikke tilhører ham, mens tyvens handling er fordekt. Dette innebærer at samme handling kunne kalles tyveri og ran avhengig av en vurdering om gjerningsmannens fordektighet, eller for eksempel av tidspunktet for handlingen. Dette uklare skillet er selvsagt en forutsetning for folks selvstendige bruken av loven.
31. Erichsen (se note 6), s. 129, 242.
32. Ibid., s. 114ff.
33. Erichsen (se note 6), s. 125; Sandmo 1992 (se note 6), s. 116ff.
34. Erichsen (se note 6), s. 129; Sandmo 1992 (se note 6), s. 116.
35. Tingbøker for Solør og Østerdalen bd. 5, fol. 53B-54A.
36. Ibid. bd. 5, fol. 54A.
37. *Norske Rigs-Registranter* III, s. 135. Lagmannen er ankeinstansen.
38. Michel de Certeau (se note 22), s. xiii.